

Mgr. Pavel Košák (ed.)

➔ PROGRAM PODPORY VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH

(PRŮVODCE PRAXÍ A METODIKOU)

*Tento materiál vznikl za podpory
Programu iniciativy Společenství EQUAL.*

Iniciativa Společenství
EQUAL

DOUČOVÁNÍ V RODINÁCH

(Průvodce praxí a metodikou)

Autoři textů: Petra Klingerová, Mgr. Karolína Hrubá,
Markéta Kubalová, Mgr. Miloš Hrubý

Editor: Mgr. Pavel Košák

Autoři fotografií:

Vydala společnost Člověk v tísni, o.p.s.
Praha 2008

➔ PŘEDMLUVA

Tato brožura vznikla jako součást **projektu POLIS**. Popisuje srozumitelnou formou doučování dětí z prostředí sociálního vyloučení a to přímo v rodinách dětí. Jde o popis praxe, tak jak je realizována v programu **Podpora vzdělávání v rodinách**, který je součástí Programů sociální integrace společnosti Člověk v tísni, o.p.s. Model doučování jako pedagogizace přirozeného prostředí dětí – rodiny – byl vypracován ve spolupráci s partnerskými organizacemi, především plzeňskou organizací TADY A TEĎ, o.s.

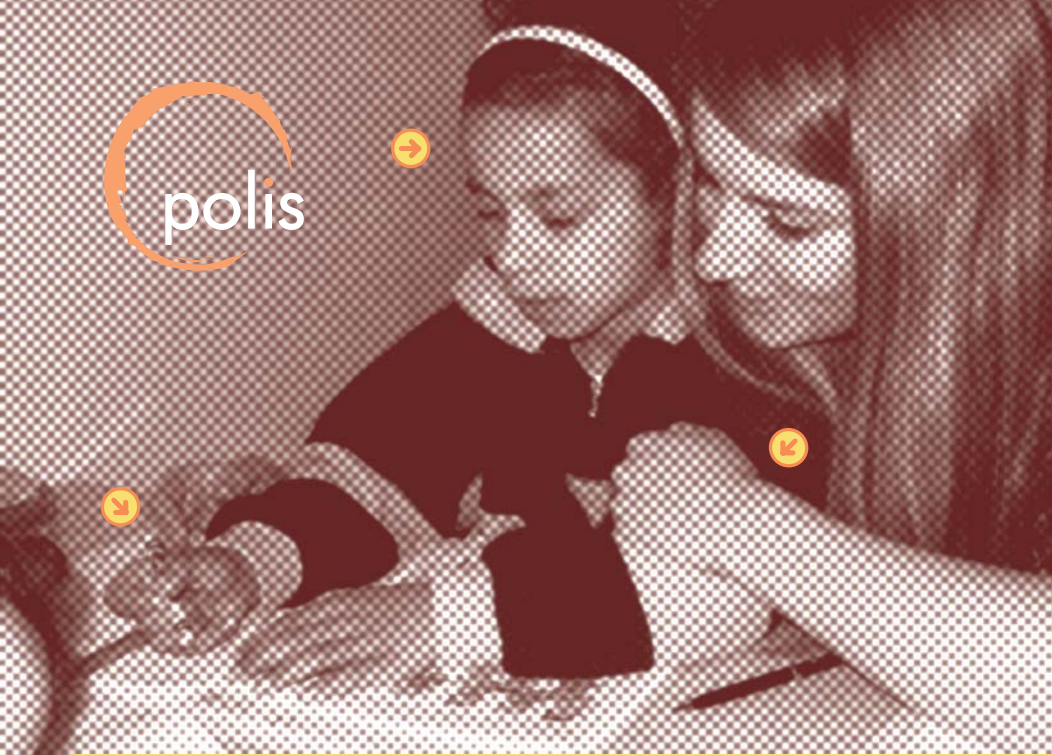
Jde o účinný model, jak napomoci dětem z prostředí sociálního vyloučení, které přicházejí do českých škol provázené specifickými vzdělávacími obtížemi pramenícími z obtížné situace jejich rodin. Tento model doučování je vhodné zapojit do dalších opatření, které napomáhají těmto dětem k větší školní úspěšnosti a také k vyšší míře nejen sociální integrace v dospělosti. Tyto programy, potažmo doučování, jsou součástí širší škály opatření souvisejících s opatřeními směřujícími k sociální integraci rodin dětí.

Brožura je určena pracovníkům školských úřadů, pedagogům škol, speciálním pedagogům, sociálním a terénním pracovníkům a také zájemcům

o dobrovolnickou službu v programu doučování. Všichni zájemci o téma doučování dětí v rodinách najdou v brožuře odpovědi na otázky spojené s praktickým průběhem a metodickým obsahem služby.

Mgr. Pavel Košák
editor

➔ O PROJEKTU POLIS

Projekt POLIS vznikl v roce 2005 jako výsledek spolupráce **vzdělávacího programu Varianty** a **Terénních programů** společnosti Člověk v tísni, o.p.s. Pilotně ve třech městech v Česku – Plzni, Ústí nad Labem a Bílině – poskytuje komplexní služby a poradenství pro lidi ohrožené sociálním vyloučením a pro instituce (resp. jejich pracovníky), které s těmito lidmi pracují či přicházejí do styku.

Primárním cílem projektu POLIS je propojit služby všech institucí, neziskových organizací a odpovědných činitelů v místě tak, aby synergičsky působili proti prohlubujícímu se sociálnímu vyloučení a tvorbě chudinských enkláv a ghatt a společně zaváděli nediskriminační opatření, která pomohou sociálně slabým lidem integrovat se do společnosti, získat odpovídající vzdělání a uspět na trhu práce.

Aktivity projektu POLIS vedou ke snížení počtu lidí žijících v sociálním vyloučení a na hranici chudoby, k odstraňování ghatt a chudinských enkláv a k posílení funkcí a efektivní (tedy i co nejlevnější) sítě sociálních služeb v partnerských městech.

Projekt POLIS:

- propojuje instituce (úřady, školy, policii, zastupitele a další), které přicházejí do styku se sociálně slabými lidmi
- pomáhá tvořit strategické plány sociální politiky měst, školní vzdělávací programy aj.
- podporuje antidiskriminační opatření na trhu práce
- provozuje přímou terénní sociální práci pro sociálně slabé lidi
- poskytuje informace o specifických podmínkách života v sociálním vyloučení, které využívají např. policisté při potírání kriminality (lichva, organizovaný zločin, krádeže aj.)
- podporuje interkulturní vzdělávání a další vzdělávací aktivity pro děti ze socio-kulturně znevýhodněného prostředí; motivuje klienty, aby dohlíželi na školní docházku dětí

Více informací o projektu POLIS, společnosti Člověk v tísni a programu Varianty na:

- **www.epolis.cz**
- **www.clovekvtisni.cz**
- **www.varianty.cz**
- **www.socialniprogramy.cz**

→ CO JE SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ?

V České republice je celá řada míst, která jsou odříznuta od okolí a která více než střední Evropu připomínají obrázky z třetího světa. Jsou to **sociálně vyloučené lokality**. Mají charakter prostorově segregovaných objektů, shluků domů i celých sídlišť umístěných obvykle na periferii měst. Typický je pro ně špatný technický stav a ztížená dopravní dostupnost. Často zde schází i základní infrastruktura, plynovod, někdy i přívod teplé vody. Nebývají tu obchody a pokud ano, mají drahé zboží. Může tu chybět základní škola, nejsou tu žádné pracovní příležitosti a je odtud daleko na úřady i k lékaři. Lidé jsou sem sestěhováni z důvodu tzv. neplatičství, ale také proto, že byli rozpoznáni jako Romové a automaticky tak označeni za neplatiče a problémové nájemníky. Obyvatelé těchto míst žijí v chudobě, vydělení z běžné společnosti a společenského života. Nemají dostatečné vzdělání, neorientují se v prostředí mimo sociálně vyloučenou lokalitu, nedokáží vyhledat a využít institucionální pomoc. Bez peněz, vzdělání a potřebného společenského statusu, se stigmatem etnické příslušnosti a trvalým pobytem na „špatné adrese“ se budoucnost plánuje obtížně. Snadněji se tak dostavuje letargie a strach ze změn, což situaci těchto lidí ještě více ztěžuje.

Společnost Člověk v tísni začala v sociálně vyloučených lokalitách pracovat v roce 1999. Z počátku se jednalo především o standardní metody terénní sociální práce. Záhy se ovšem ukázalo, že sociální služby je třeba doplnit o další činnosti, které se zabývají uplatněním na trhu práce těchto lidí a jejich vzděláním. Celý „balíček“ služeb pro sociálně vyloučené rodiny byl zastřešen poradenskými službami pro města a obce, v nichž programy působí, s ambicí napomoci otevření okolního prostředí pro integraci motivovaných sociálně vyloučených rodin. Vznikly tak **Programy sociální integrace**, které v současnosti působí prostřednictvím devíti regionálních poboček.

➔ **Jaký význam má vzdělávání v integraci lidí ohrožených sociálním vyloučením?**

Nedostatečné vzdělání a potažmo nedostatečná kvalifikace sociálně vyloučených osob je jednou z hlavních bariér pro jejich opětovné začlenění do společnosti. Děti v sociálně vyloučených lokalitách automaticky reprodukují vzorce chování a hodnoty svých rodičů, přivykají si na život na sociálním dně, nerozvíjí své nadání, chybí jim pozitivní vzory. Nedokáží se přirozeně začlenit mezi vrstevníky. Nepodnětné prostředí, nedostatek motivace ke vzdělávání a diskriminace v českém školství je ve většině případů vyřazuje z hlavního vzdělávacího proudu. Přeražení do speciálních škol má pak za následek jejich rezignaci na osobní rozvoj a snahu zapojit se do společnosti. Vzdělání hraje přitom klíčovou roli v procesu začlenění těchto dětí do společnosti a je jedinou možností, jak vystoupit ze života v sociálně vyloučené lokalitě. České školy však nejsou až na výjimky připraveny vzdělávat děti z tohoto prostředí. Z těchto důvodů se zaměřujeme na doučování těchto dětí a na ovlivňování a změnu rodinného prostředí v domácnostech ohrožených sociálním vyloučením.

→ PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH...

... V SOCIÁLNĚ VYLOUČENÝCH LOKALITÁCH

→ Úvod

Jednou z mnoha charakteristik lidí žijících v sociálně vyloučených lokalitách bývá jejich nízké vzdělání (více o problematice sociálního vyloučení např. in Hirt, Jakoubek, 2006; Moravec, 2006 či Jára (ed.), 2006). Také děti a dospívající, kteří vyrůstají v podmínkách novodobých ghett, zpravidla vzdělání nepovažují za cestu k úspěchu.

Společnost **Člověk v tísni** se ve spolupráci s partnerskou organizací **TADY A TED** snaží tuto situaci změnit. Od roku 2006 proto prostřednictvím programu **Podpora vzdělávání v rodinách** nabízí rodinám ze sociokulturně znevýhodněného prostředí bezplatné doučování a další doprovodné aktivity. Program je v současné době realizován v osmi českých městech a doplňuje širší nabídku asistenčních a poradenských služeb, poskytovaných pracovníky společnosti Člověk v tísni v rámci Programů sociální integrace. Mezi ně patří především terénní sociální práce, právní a pracovní poradenství a provoz nízkoprahových zařízení pro děti a mládež. Dohromady tak tvoří komplexní a vzájemně provázaný

balíček služeb určený jedincům či rodinám ohroženým sociálním vyloučením. Na nutnost efektivně síťovat a koordinovat sociální služby na lokální úrovni upozorňují rovněž Šimáček (2006) či Svoboda a Pyšná (2007).

➔ Co je program **PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH** a komu je určen?

Tento program podporuje vzdělávání a mimoškolní přípravu dětí, které vyrůstají v podmínkách sociálně vyloučeného prostředí. Služba je akreditována u Ministerstva vnitra ČR a řídí se Zákonem o dobrovolnické službě č. 198/2002 Sb. Jejím cílem je zlepšení školních výsledků doučovaných dětí a předcházení předčasnému ukončení školní docházky. Dlouhodobým cílem programu je navázání užší spolupráce se školami, jejichž žáky tvoří právě děti ze sociálně znevýhodněného prostředí a v neposlední řadě také snaha o tzv. pedagogizaci rodinného prostředí doučovaných dětí. Tou je myšlena především změna postojů rodičů ke vzdělávání – jejich aktivnější zapojení do mimoškolní přípravy a vytvoření odpovídajícího domácího zázemí pro přípravu dětí do školy. Převážná část rodičů má totiž pouze základní vzdělání a školnímu učivu často nerozumí. Ve vzdělání proto nevidí možnost, jak v životě uspět. V prostředí, kde tyto děti žijí, zároveň okolo sebe nemají patřičné vzory, které by byly příkladem úspěchu dosaženého vzděláváním.

Sociokulturní handicap se u dětí z chudých lokalit projevuje již při nástupu do první třídy. Ve srovnání s ostatními vrstevníky citelně zaostávají nejen v učivu, ale i v sociálních a sebeobslužných dovednostech. Na výuku většinou nejsou připravené, chybí jim potřebné učební pomůcky, nemají vypracované domácí úkoly. Učiteli jsou pak často považovány za podprůměrné či neukázněné (více in Morvayová, 2006). Je však důležité si uvědomit, že děti pocházející z prostředí sociálně vyloučených lokalit vlastně ani nemají možnost přiblížit se standardu „vzorného žáka“. Vysvětlit si to můžeme na následujícím příkladu:

Sedmiletý Honza v tomto roce dokončil první ročník základní školy. Bydlí s rodiči a dalšími čtyřmi sourozenci na ubytovně. Rodina má k dispozici jednu místnost, sociální zařízení jsou společná pro všechny obyvatele ubytovny. V jedné místnosti tedy žije sedm lidí, počet přítomných se ale během dne může díky návštěvám příbuzných či sousedů (které jsou v popisovaném prostředí velmi časté) významně zvýšit. Honza nemá pro domácí přípravu na výuku potřebné zázemí. Chybí mu klidné místo, psací stůl i dostatek školních pomůcek, o které se během uplynulého roku dělil se svými staršími sourozenci. Když se návštěvy protáhly do pozdějších hodin, přicházel následující den Honza do školy unavený, nepřipravený a bez domácího úkolu. Od učitele byl pak často kritizován,

→ postupně ztrácel motivaci a jeho problémy ve škole se prohlubovaly. První třídu Honza jen stěží dokončil a učitel na konci roku navrhl jeho přeřazení do základní školy praktické (dříve zvláštní). A to přesto, že za Honzovými neúspěchy ve škole stojí především nevhodné podmínky pro mimoškolní přípravu a nikoliv jeho snížené vzdělávací schopnosti. Důsledky případného přeřazení na jinou školu si Honza s sebou ponese celý život.

Příběh sedmiletého Honzy není v prostředí sociálně vyloučených lokalit ničím výjimečný. Obdobné učební podmínky má převážná část zdejších dětí. Pracovníci programu **Podpora vzdělávání v rodinách** se snaží existující znevýhodnění eliminovat a motivovat handicapované děti, jejich rodiny i školské instituce k vzájemné spolupráci. Vycházejí přitom ze zkušeností, že bariéry ve vzdělávání těchto dětí mají charakter sociální a nikoliv etnický.

→ Kde a jakým způsobem

je program PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH realizován?

Jak již bylo zmíněno v předešlé kapitole, vytvoření potřebného zázemí a vzbuzení zájmu rodičů o školní úspěchy i neúspěchy svých potomků, patří ke klíčovým cílům programu **Podpora vzdělávání v rodinách**. Pro jejich dosažení je zapotřebí pracovat individuálně jak s dítětem, tak jeho rodinou, a to nejlépe v jejich přirozeném domácím prostředí. Dobrovolníci, kteří v rámci programu zajišťují mimoškolní přípravu, proto za doučovanými dětmi docházejí přímo do jejich rodin.

Jak ale ke spolupráci motivovat rodiče? Podmínkou pro zahájení spolupráce s rodinou je uzavření písemné dohody, ze které vyplývají závazky jak pro pracovníky programu, tak pro rodiče doučovaných dětí. Ti jsou na základě dohody například povinni zajistit, aby bylo dítě ve stanovenou dobu doma a během mimoškolní přípravy musí být zároveň v domácnosti přítomen alespoň jeden z rodičů. Právě tato podmínka umožňuje dobrovolníkovi cíleně působit na změnu postojů rodičů ke vzdělávání. Během doučování jim poskytuje návod, jak lze s dítětem v rámci mimoškolní přípravy pracovat a stává se vzorem, který do té doby v rodině chyběl. Rodiče tak v průběhu realizace služby postupně přebírají zodpovědnost za vzdělávání svých dětí a čas věnovaný domácí přípravě do školy může narůst z původních dvou hodin týdně až na dvě hodiny denně. Je však důležité říci, že se jedná o dlouhodobý proces a míra zapojení jednotlivých rodin do přípravy se velmi liší.

Co ale dělat, pokud se vytvoření odpovídajících podmínek pro mimoškolní přípravu dětí v některých domácnostech jeví jako neřešitelný problém?

Přibližně desetina školáků zapojených do programu **Podpora vzdělávání v rodinách** nemůže být doučována v domácím prostředí. Důvodem bývá zpravidla vysoký počet členů domácnosti žijících dohromady pouze v jedné místnosti, což neumožňuje zajistit potřebné zázemí ani na požadované dvě hodiny týdně. V těchto případech je dětem nabídnuto docházet na doučování například do nízkoprahových zařízení, která jsou součástí širší nabídky sociálních služeb společnosti Člověk v tísni a nebo se pro mimoškolní výuku hledají jiné vhodné prostory. Takto uzpůsobená forma nabízené služby však z hlediska dosažení cílů naráží na základní omezení. Jako příklad použijme opět sedmiletého Honzu a jeho rodinu.

Honza, který žije společně se svými rodiči a čtyřmi sourozenci v jedné místnosti na ubytovně, dochází na doučování do nedalekého nízkoprahového zařízení. Na rozdíl od domácího prostředí má v nízkoprahovém zařízení při doučování potřebný klid i vlastní pracovní místo. Navštěvuje jej pravidelně jednou týdně vždy na dvě hodiny. Za pomoci dobrovolníka si zde vypracuje domácí úkoly a společně pak proberou nové učivo či látku, které Honza ve škole neporozuměl. Doučující zároveň zpravidla Honzovi zadá nějakou práci domů. Právě doma ale nastává problém. Rodiče se v rámci programu na jeho mimoškolní přípravě nijak nepodílí a ve vztahu k takto nabízené službě mají jen velmi málo povinností. Dobrovolník přichází s Honzovými rodiči minimálně do styku a ti tak nejsou cíleně vedeni k tomu, aby postupně přebírali zodpovědnost za vzdělávání svých dětí. Honzovi ani jeho sourozencům doma nikdo nevytvoří potřebné zázemí ke vzdělávání a příprava na výuku i celá služba jsou tak omezeny na pouhé 2 hodiny v týdnu strávené s dobrovolníkem.

V porovnání s přímým působením doučujících v rodinách lze tuto formu doučování označit z dlouhodobého hlediska jednoznačně za méně efektivní. Chybí zde totiž možnost aktivnějšího zapojení rodičů do mimoškolní přípravy dětí a k procesu „pedagogizace“ rodinného prostředí dochází minimálně. Nicméně i tento model sociálně pedagogické podpory je dle pracovníků programu **Podpora vzdělávání v rodinách** účinnější, než zůstane-li dítě bez pomoci.

Jakou roli hraje v programu

PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH dobrovolník?

Klíčovou aktivitu programu **Podpora vzdělávání v rodinách** – doučování – zajišťují v rodinách vyškolení dobrovolníci. Ti věnují mimoškolní přípravě svůj volný čas a činnost vykonávají bez nároku na honorář. Zájemci musí splňovat věkovou hranici 15 let a nesmí mít záznam v trestním rejstříku.

Před zahájením spolupráce s rodinou musí každý dobrovolník absolvovat vstupní výcvik. Během něho získá základní představu o specifikách sociálně vyloučeného prostředí a společenských handicapech, které si z daného prostředí nesou děti, jimž je program určen. Dobrovolník také formuluje svá očekávání a obavy, se kterými pak dále pracuje odpovědný koordinátor. Po celou dobu působení v rodině je pro dobrovolníky zároveň připraven program v podobě jejich dalšího vzdělávání. Tematické okruhy školení a seminářů závisí na konkrétních potřebách dobrovolníků v jednotlivých městech. Několikrát do roka připravují koordinátoři pro celý tým doučovatелů také společná víkendová setkání, kde mají dobrovolníci možnost poznat své kolegy z jiných měst a sdílet s nimi získané zkušenosti. Součástí setkání jsou především „teambuildingové“ aktivity a program v podobě sebezkušenostních a zážitkových her.

Každé dva až tři měsíce jsou pro doučující zajištěny skupinové supervize vedené externím odborníkem – zpravidla psychologem. Během nich řeší dobrovolníci společně problémy, které se vyskytly během práce s rodinou, popřípadě ve vztahu ke koordinátorovi a podobně. Jakýkoliv problém, který nastane během výkonu dobrovolnické služby, může doučující vždy řešit s odpovědným koordinátorem, popřípadě s jeho kolegy (terénním sociálním pracovníkem apod.).

Jako dobrovolníci se do programu nejčastěji hlásí studenti středních či vysokých škol humanitního zaměření, například budoucí sociální pracovníci či učitelé. Svou pomoc ale nabízejí i pracovníci vytižením lidí. Při doučování využívají především „laické“ pedagogické umění a nejsou, respektive ani nemohou být, zodpovědní za školní prospěch doučovaného dítěte. Pouze zlomek dobrovolníků tvoří vystudovaní pedagogové. Role dobrovolníka v rodině je především podpůrná. Cílem jeho působení v domácnosti je zlepšení školního prospěchu doučovaného dítěte a zároveň snaha o již zmiňovanou pedagogizaci rodinného prostředí, tedy zvýšení motivace rodičů i dětí ke vzdělávání, zlepšení komunikačních dovedností, získávání sociálních kompetencí a podobně. Dobrovolník nemá suplovat pozici rodičů, vychovatele nebo učitele, jeho role ve vzdělávání má především aktivizační charakter.

Dobrovolník se zavazuje, že bude do rodiny docházet minimálně jednou týdně na dvě hodiny v den, který si zvolí společně s rodiči doučovaného dítěte. Ve specifických případech může doučování probíhat také mimo domácnost, například v prostorách nízkoprahového zařízení.

Jakou roli hraje v programu

PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH koordinátor?

Dobrovolníky v daném městě (regionu) vede a superviduje odpovědný koordinátor programu **Podpora vzdělávání v rodinách**. Koordinátor vyhledává

a kontaktuje zájemce o nabízenou službu, poskytuje jim o ní potřebné informace, zajišťuje nábor dobrovolníků, vytváří podmínky pro jejich vstup do rodin a vyhodnocuje úspěšnost služby (viz. Ranglová, 2006).

Za osvědčený a účinný způsob oslovování dobrovolníků lze považovat pořádání informačních besed na vybraných školách, a to především díky osobnímu kontaktu se studenty. V některých městech funguje spolupráce s úřady práce, dětskými domovy a podobně. Zvolení vhodné strategie pro nábor dobrovolníků záleží z velké části na možnostech jednotlivých lokalit.

Před uzavřením oficiální spolupráce ve formě písemného kontraktu absolvuje koordinátor v každé rodině několik návštěv. Na jejich základě se pak rozhoduje, zda je program **Podpora vzdělávání v rodinách** pro danou rodinu vhodnou službou a zároveň, zda je tato rodina pro spolupráci dostatečně motivována. Rodiče si musí být vědomi závazků, které pro ně uzavřením dohody vyplývají. Teprve po důkladném zmapování situace a podepsání vzájemné dohody, může do rodiny vstoupit dobrovolník, který je od koordinátora již předem podrobně obeznámen s podmínkami v domácnosti.

Počet předběžných návštěv v domácnosti se může lišit. Koordinátor musí sám zvážit, zda má o rodině již dostatek informací a zda jsou její členové na příchod dobrovolníka připraveni. Určitě by však s rodinou neměl absolvovat méně než tři vstupní setkání. Zájemců o doučování je zpravidla více než dobrovolníků a je proto třeba dobře vytipovat rodiny, které jsou pro spolupráci dostatečně motivované, nepředstavují pro dobrovolníka žádné riziko a lze u nich předpokládat, že budou v rámci projektu dodržovat daná pravidla a plnit své povinnosti.

Koordinátor je po celou dobu spolupráce povinen rodinu průběžně navštěvovat a mít tak přehled, zda je rodina se službou spokojena, zda nejsou problémy ve vztahu rodiny k dobrovolníkovi a nebo zda není naopak zapotřebí kontaktovat školu či zprostředkovat kontakt na jinou instituci. Koordinátor samozřejmě rodinu neprodleně kontaktuje také v případě stížnosti dobrovolníka na průběh doučování (více in Ranglová, 2006).

→ Jakou roli hraje v programu **PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH** rodina doučovaného dítěte?

Zatímco většina z nás si v dětství musela pravidelně vyslechnout výstrahu typu „jestli se nebudeš učit, skončíš jako popelář“ a bála se domů přinést pětku, v rodinách žijících v podmínkách sociálního vyloučení nehrají školní výsledky významnou roli. Snaha o zapojení rodičů do mimoškolní přípravy proto patří k jednomu z důležitých cílů programu **Podpora vzdělávání v rodinách**.

Před zahájením spolupráce s rodinou se zákonní zástupci dítěte písemně zavazují, že ve stanoveném čase umožní dobrovolníkovi vstup do domácnosti a že zajistí, aby v danou dobu bylo doma přítomno jak doučované dítě, tak i jeden z rodičů. Tento požadavek slouží k zajištění bezpečnosti dítěte i dobrovolníka během doučování (který by jinak musel za dítě nést odpovědnost), ale zároveň v sobě zahrnuje i edukativní prvek. Rodič, který je pravidelně přítomný vzdělávacímu procesu, si postupně sám osvojuje potřebné návyky týkající se mimoškolní přípravy. Rodiče se také zavazují, že pro mimoškolní přípravu vytvoří přiměřené podmínky. Běžné vybavení domácnosti, jako je psací stůl nebo dostatečné osvětlení, nebývá u rodin zapojených do programu **Podpora vzdělávání v rodinách**, samozřejmostí. Odpovídající zázemí je zapotřebí ve většině případů s rodiči postupně budovat.

Pokud během spolupráce dojde v rodině k zásadnějším změnám (změna zdravotního stavu dítěte, změna bydliště, školy apod.) musí o nich rodiče také vždy informovat odpovědného koordinátora.

Nečastějším úskalím spolupráce s rodinou (a důvodem pro její ukončení) bývá nedostatečná snaha či neschopnost rodičů zajistit, aby dítě bylo ve stanovené době doma. Podobně tomu bylo i v případě sedmiletého Davida:

David byl do programu zařazen na doporučení třídní učitelky a terénního sociálního pracovníka. Rodiče splnili veškeré podmínky pro uzavření kontraktu a z počátku se zdáli účastí v programu velmi nakloněni. Dvě úvodní setkání s dobrovolníkem proběhla bez problémů. Postupně ale docházelo k situacím, kdy během domluvených návštěv dobrovolník nikoho doma nezastihl. Poté se snažil rodinu navštívit ještě několikrát, ale vždy neúspěšně. Davidova maminka zpětně vzniklou situaci vysvětlovala rodinnými problémy a sama navrhla, zda by doučování mohlo probíhat v bytě její sestry – ve stejném domě jen o patro výš. Dobrovolník byl ochoten tuto variantu vyzkoušet, avšak ani u Davidovy tety doučování nefungovalo. Na dítě měla malý vliv a ani ona ho nedokázala ve stanovenou dobu udržet doma. Když přišel dobrovolník ve smluvený čas na doučování, bylo mu pouze sděleno, že chlapec bohužel neposlechl a utekl ven. Protože to byl již několikátý neúspěšný pokus, spolupráce s rodinou byla ukončena.

Pokud rodina opakovaně porušuje stanovená pravidla (například pokud třikrát za sebou není doma v dohodnutém čase), je s ní spolupráce ukončena a dobrovolník může začít docházet k jiným zájemcům o tuto službu.

→ **Jaké jsou doprovodné aktivity programu PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH?**

Hlavní aktivitou programu Podpora vzdělávání je doučování. Koordinátor (popřípadě dobrovolník) však poskytuje rodinám také důležité informace a kontakty, které hrají ve vztahu k výchově a vzdělávání jejich dětí významnou roli. V případě zájmu je doprovází do školských či poradenských institucí, pomáhá jim se správným výkladem školské legislativy a podobně. Ve spolupráci s dobrovolníky připravuje koordinátor pro děti a jejich rodiny řadu doprovodných aktivit ve formě zážitkových či vzdělávacích akcí, jako jsou například výtvarné soutěže, dětský karneval, kroužek grafomotoriky a další. Podpůrnou roli pracovníků programu Podpora vzdělávání si můžeme představit na příkladu devítiletého Lukáše:

Lukáš se na podzim chystá do druhé třídy. Když byly chlapci dva roky, prodělal vážné onemocnění. V důsledku nemoci začal později mluvit, projevíly se u něho problémy s výslovností a na podněty okolí reagoval opožděně či vůbec. Před začátkem povinné školní docházky mu byla zjištěna vada sluchu. Smyslové postižení Lukášovi velmi komplikuje školní i mimoškolní vzdělávání. Ve třídě je s výukou pozadu, jeho školní prospěch je podprůměrný. Rodiče jsou ve vztahu k chlapcově handicapu bezradní, v nabídce odborné pomoci se neorientují. „Maminko, skočte si k pediatrovi, ten Vám napíše doporučení k logopedovi a v poradně, která se jmenuje Sokrates, Vám pomůže výborný surdoped...“

Foniatr sice předepsal Lukášovi sluchadlo, během návštěvy koordinátora v rodině se však ukázalo, že ani chlapec, ani jeho rodiče s pomůckou neumějí zacházet a proto ji dítě nepoužívá. Lukáš prozatím navštěvuje běžnou základní školu, ale kvůli nedostatečnému prospěchu je jeho další studium na škole ohroženo. Koordinátor proto pomáhá rodičům s kompletací chlapcových zdravotních dokumentů, doprovází je do pedagogicko-psychologické poradny a pomáhá jim se správným pochopením výsledků jednotlivých vyšetření. S Lukášovou učitelkou zase komunikuje ohledně správného užívání naslouchátka.

→ **Jak se mohou rodiny o programu PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH dozvědět?**

Program **Podpora vzdělávání v rodinách** je součástí širší nabídky služeb nabízených v rámci Programů sociální integrace společnosti Člověk v tísni ve více než 40 obcích České republiky. Mezi nejdéle realizovanou službu patří terénní

sociální práce. Již v roce 1999 začali pracovníci společnosti prostřednictvím sociálního poradenství a asistence pomáhat lidem žijícím v prostředí sociálně vyloučených lokalit řešit problémy spojené zejména s bydlením, nezaměstnaností nebo zadlužeností. V následujících letech se nabídka pomoci rozšířila o právní poradenství, program Podpora vzdělávání a služby nízkoprahových zařízení, kde mohou děti ze sociálně slabších rodin smysluplně trávit svůj volný čas. V roce 2006 přibyl pracovní poradenství.

Převážnou část zájemců o program **Podpora vzdělávání v rodinách** tvoří klienti výše zmiňovaných služeb, především pak klienti terénních sociálních pracovníků či pracovních poradců. Právě ti dobře znají celkové potřeby jednotlivých rodin a při řešení problémů fungují také jako zprostředkovatelé důležitých kontaktů. V zájmu klienta se proto obracejí například na pracovníky sociálních odborů, úřadů práce, škol a nebo na své kolegy v rámci Programů sociální integrace. Koordinátoři programu **Podpora vzdělávání v rodinách** se tedy zpravidla na potenciální příjemce služby obracejí přímo na základě doporučení svých kolegů. Stejně to funguje i naopak: rodiče, kteří se o nabídce bezplatného doučování dozvěděli například během konzultací s terénními sociálními pracovníky, se obracejí přímo na koordinátora. Ten následně o rodině zjišťuje další potřebné informace, aby mohl rozhodnout, zda je pro ni nabízený program vhodnou službou. Pro navázání spolupráce je podstatné, aby rodina měla o nabízenou službu opravdu zájem a byla ochotna plnit povinnosti, které jsme popsali v předešlé kapitole.

Klienti se ale o možnosti bezplatného doučování mohou dozvědět také nepřímou cestou – prostřednictvím upozornění v regionálním tisku a nebo formou informačních letáčků, které pracovníci společnosti distribuují v sociálně vyloučených lokalitách, školách či jiných institucích (pedagogicko-psychologické poradně apod.).

➔ **Důležitost spolupráce a propojení služeb určených sociálně vyloučeným rodinám**

Vzájemná spolupráce a provázanost jednotlivých služeb – poskytovaných ať už v rámci spolupráce se společností Člověk v tísni či mimo ni – hraje při řešení problémů sociálně vyloučených lidí významnou roli (viz Svoboda, Pyšná, 2007). Spolupráci pracovníků programu **Podpora vzdělávání v rodinách** s dalšími institucemi představují následující příběhy:

Neslyšící Květě je dvanáct let a navštěvuje pátou třídu základní školy. Dívka má ve škole kvůli svému zdravotnímu handicapu dlouhodobě vzdělávací problémy a proto její rodiče kontaktovali před pár měsíci koordinátora programu Podpora vzdělávání v rodinách.

Ten se s žádostí o pomoc obrátil na pracovníky místního centra pro sluchově postižené, od kterých získal užitečné rady a informace pro práci s neslyšícím dítětem. Pracovníci mu také nabídli možnost konzultovat s nimi případné komplikace vzniklé během doučování.

Koordinátorovi se zároveň podařilo navázat užší spolupráci s pedagogickým asistentem, který má dívku na starosti během školní výuky. Ukázalo se, že je (tak jako pracovníci programu) v pravidelném kontaktu s rodiči Květy a dobře zná její rodinné zázemí i prostředí, ve kterém se dívka připravuje na výuku. Ve třídě se proto pro Květu snaží vytvořit potřebné podmínky a zohlednit jak její zdravotní, tak i sociální handicap. Díky společné snaze pedagogického asistenta, dobrovolníka, koordinátora a cenným radám pracovníků centra pro sluchově postižené se Květiny školní výsledky v průběhu minulého roku výrazně zlepšily.

V případě osmiletého Mikuláše bohužel pracovníci programu nedosáhli zlepšení školních výsledků tak jako u Květy, ale podařilo se jim zprostředkovat rodině kontakt s odborníky, kteří se chlapci nyní věnují.

Mikulášova rodina byla koordinátorkou programu Podpora vzdělávání v rodinách kontaktována na doporučení terénního sociálního pracovníka. Maminka možnost bezplatného doučování velmi uvítala a přislíbila, že se do mimoškolní přípravy svého syna sama aktivně zapojí. Během několika následujících návštěv dobrovolníka v rodině se ale bohužel ukázalo, že má Mikuláš během doučování významný problém s koncentrací a probírané látce nerozumí tak, jako jeho vrstevníci. Dobrovolník na problém upozornil koordinátorku programu, která se obrátila na Mikulášovu učitelku a oslovila také pracovníky pedagogicko-psychologické poradny. Ukázalo se, že Mikuláš je mentálně zaostalý a mimoškolní příprava pro něj představuje příliš velkou zátěž. Spolupráce s rodinou byla proto v rámci doučovacího programu ukončena. Přesto, že se u Mikuláše program Podpora vzdělávání v rodinách neosvědčil, lze za významný posun v jeho případě považovat oslovení pracovníků poradny a předání chlapce do odborných rukou. I zde se tak ukazuje, že je k úspěšnému řešení zapotřebí zapojení více stran.

Snahu o spolupráci, komplexitu a vzájemnou provázanost poskytovaných služeb si můžeme ilustrativně ukázat na závěrečné kazuistice osmiletého Pěti:

Rodina N. žije v centru padesátitisícového severočeského města, v jedné z „vyhlášených“ sociálně vyloučených lokalit. Matka je v domácnosti a stará se o čtyři děti – čtyřletého Lukáše, pětiletou Haničku, osmiletého Pětu a desetiletého Patrika.

→ Otec pracuje „načerno“ jako pomocný stavební dělník. Oba rodiče mají ukončené pouze základní vzdělání a v minulosti se jim nepodařilo najít vhodné pracovní uplatnění. Ke vzdělání nemají vybudovaný právě kladný vztah a nepovažují jej za cestu k úspěchu. Docházku dětí do školy vnímají spíše jako nutné zlo v podobě výdajů na dojíždění autobusem, svačiny, školní pomůcky a podobně. Výhody nevidí žádné.

Dvě mladší děti jsou doma s matkou. Pětiletá Hanička by mohla navštěvovat přípravnou třídu, ale rodiče ji tam z finančních důvodů odmítli přihlásit. Nejstarší Patrik navštěvuje základní školu, která sídlí hned naproti jejich domu. Osmiletý Pěťa po ročním odkladu do této školy také nastoupil, ale na konci prvního pololetí přestoupil na základní školu praktickou (ZŠP), která se nachází na opačné straně města. Podle slov pracovníků obou škol se chlapec půl roku zbytečně trápil mezi „normálními“ dětmi a kdyby nastoupil na ZŠP hned, nemusel mezi bývalými spolužáky zažít tolik nepříjemností. Během vyučování zpravidla neměl ponětí, o čem je řeč, těžko se koncentroval a třídní učitelka neměla možnost věnovat mu v rámci výuky speciální čas. Dobrovolnice programu Podpora vzdělávání v rodinách, která do rodiny N. začala docházet ve stejné době, kdy Pěťa nastoupil do první třídy, měla s výukou chlapce obdobnou zkušenost. Do rodiny původně nastoupila, aby doučovala oba bratry. První tři měsíce se ale věnovala především Pěťovi, který měl se školou výrazně větší problémy. Poté však svou snahu vzdala. Chlapec nikdy nechápal, co po něm doučující chce a nebyl schopen soustředit se na učení více než na pár minut. Od ledna se proto dobrovolnice začala více věnovat staršímu Patrikovi. Ten do té doby dosahoval ve škole spíše podprůměrných výsledků a díky mimoškolní přípravě začal dělat v učení alespoň drobné pokroky. Pěťovi se dobrovolnice nadále věnovala spíše formou hry, společně se také učili poznávat barvy a tvary, což chlapce docela bavilo.

Po přestupu na základní školu praktickou se Pěťův problém se zvládnutím látky bohužel výrazně nezlepšil. Opět byl nejhorším žákem ve třídě, během vyučování byl nesoustředěný a dokonce začal být agresivní ke svému okolí. To potvrdila i jeho matka, na kterou se doma několikrát pokusil v návalu vzteku zaútočit. Pracovníci programu Podpora vzdělávání v rodinách se proto obrátili na speciálně pedagogické centrum v Litvínově, kde psychologka konstatovala, že se chlapec nachází mentálně na úrovni tříletého dítěte a doporučila přestup do pomocné třídy. Byla upřímně zděšena, že se dítě s takovou diagnózou půl roku trápilo na „normální škole“, což pro něj muselo být velmi traumatizující.

Pěťa nyní navštěvuje pomocnou třídu a zdá se, že je v ní konečně spokojený. Pracovní tempo mu vyhovuje a vyučování ho konečně baví. Také agresivita ustupuje, neboť není již pod takovým tlakem jako dřív a děti se mu v nové třídě neposmívají, že je „hloupý“.

Rodiče ze začátku nesli Pěťovu diagnózu těžce, ale po čase se s ní smířili a jsou rádi, že se jejich syn ve škole netrápí a učení ho konečně začalo bavit.

→ MÍSTO ZÁVĚRU: OČIMA UČITELŮ A RODINY...

... DOUČOVANÝCH DĚTÍ

→ V čem vidíte, obecně, přínos toho projektu doučování pro Jakuba?

Učitelka, Ústí nad Labem: Děti z těch početnějších rodin jsou rodiči opomíjené, potřebují někoho pro sebe. Přínos vidím v tom, že Kuba měl v tu chvíli kamarádku, na kterou se mohl spolehnout, která mu pomohla a hrozně se na ní těšil.

→ Došlo u Jakuba k nějakým změnám v prospěchu?

Učitelka: Kuba se především hrozně zklidnil. Nevím, jakým způsobem na něj působila dobrovolnice, ale hrozně se zklidnil, nevyvolával tolik rozpory mezi ostatními dětmi. Zlepšilo se čtení, ve kterém měl problémy, slabikoval a teď čte slušně, a pak malinko píšmo. Kuba potom patřil mezi nejlepší žáky, hlavně co se týče ústního projevu. On je hrozně šikovný, chytrý kluk a od té doby, co měl tu svojí asistentku na učení, tak měl i znalosti, které nemohl získat tady ve škole, takže potom byl napřed.

→ **Nastala u Kuby nějaká změna, které se vzděláním souvisí nepřímo, ale vy máte možnost ji hodnotit?**

Učitelka: Zlepšila se hygiena. Do té doby, co fungoval v té rodině sám, bezprizorní, tak chodil ušmudlaný, zapáchal, neplatilo na něj upozornění, a pak se to otočilo, chodil čistý a když jsem řekla, že půjdeme třeba do divadla, aby se děti oblékly, jak se sluší, tak přišel slušně oblečený.

→ **V čem konkrétně si myslíte, že dobrovolnice Jakubovi pomohla?**

Učitelka: Především v tom čtení, protože on je hrozně hyperaktivní, spěchal. Pak začal pomaličku číst, po slabikách, pak dokázal číst i plynule, což předtím nepřípadalo v úvahu, a potom psaní, on předtím všechny tvary písmen a písmena znal, ale psal je nesprávně, že se to po něm nedalo přečíst, takže pomohla hodně v tom, že trénovali psaní. Mám pocit, že Kubovi to udělalo dobře, když jsem ho chválila nebo dostal jedničku ze čtení, ze psaní, že se mu to povedlo. No a potom pomohla s vlastivědou, oni spolu chodili na výlety a do zoologický a hráli spolu různé hry a on byl v sedmém nebi a hodně se toho naučil... A neřekla bych to do něj, protože na mě působil jako raubř, když přišel. A takhle krásně se na tu Evu chytil...

...

→ **Jaký je podle Vás přínos programu doučování pro dítě?**

Učitelka: Že to dítě je připravené do školy. Samo, bez pomoci, se doma nenaučí.

→ **Jaký přínos mělo doučování pro Míšu?**

Učitelka: Na Míšovi bylo vidět, že se v té domácí přípravě něco změnilo. Byl napřed, prostě věděl. Učení ho začalo bavit, byl aktivní, protože byl připravený. A to je ono, když nevěděl, tak sedí jako tichá ryba.

→ **K jakým změnám došlo u Míši?**

Učitelka: Osamostatnil se. Nechtěl už tolik pomoc, jako ty ostatní děti. Když jsem zadala úkol, on už věděl a pracoval...Hrozně se osamostatnil... samostatná práce je u něj teď perfektní.

→ **Co se vám líbí na doučování s Petrou?**

Klára a Tomáš, sourozenci, Ústí nad Labem: Teď jsme hráli takovou hru, že ona nám dá jako „město, zvíře...“, akorát že na příklady.

→ **Vy máte dvě děti školního věku, Marušku a Pětu. Proč jste vybrala pro program doučování zrovna Pětu?**

Klientka, Ústí nad Labem: Protože s ním jsou větší problémy. Marušku zvládnou, je v první třídě, ale Pěta má tu školu trochu těžší a já už jsem to zapoměla. Já jsem chodila do zvláštní a my jsme byli s učením víc pozadu, to, co mají oni ve čtvrtý, my jsme to měli v šestý.

Vybráno z diplomové práce Karolína Ranglová: Dobrovolnictví jako nástroj odstraňování sociálního vyloučení v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Katedra primárního vzdělávání, vedoucí práce PhDr. Renata Šikulová, PhD., 2006.

**Další informace o programu PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ V RODINÁCH, možnosti zařazení do programu doučování aj., získáte na níže uvede-
ných internetových stránkách, přímo v pobočkách společnosti Člověk
v tísní a u našich partnerů. Souhrnné informace o aktivitách spo-
lečnosti Člověk v tísní, o.p.s , terénní sociální práci a projektu POLIS
atd. naleznete také na našich webových stránkách.**

➔ ČLOVĚK V TÍSNI, O.P.S.

Obecně prospěšná společnost Člověk v tísni vznikla jako humanitární organizace s cílem pomáhat v krizových oblastech a podporovat dodržování lidských práv ve světě.

Její počátky se datují do května 1992, kdy její zakladatelé realizovali první projekty na pomoc lidem v nouzi ještě pod názvem Nadace Lidových novin. V únoru 1994 se změnil název na Nadaci Člověk v tísni při České televizi, v dubnu 1999 pak byla zaregistrována jako obecně prospěšná společnost.

Společnost **Člověk v tísni** realizuje humanitární pomoc, dlouhodobé rozvojové projekty a podporuje snahy o demokratizaci a dodržování lidských práv. Za dobu své existence dopravila stovky zásilek s přímou humanitární pomocí do různých zemí Evropy, Asie i Afriky, konkrétními projekty podpořila disidenty, nezávislé novináře, obhájce lidských práv či představitele demokratické opozice ve více než 33 zemích světa. Celková hodnota realizované pomoci dosáhla výše 1,3 miliardy korun.

Vedle krizové pomoci a rozvojové spolupráce v „méně šťastných“ oblastech světa společnost uskutečňuje rozsáhlé projekty také v České republice (terénní sociální práce, vzdělávací programy).

➔ www.clovekvtisni.cz

➔ KONTAKTY NA POBOČKY A ORGANIZACE...

... KDE JE REALIZOVÁN PROGRAM PODPORA VZDĚLÁVÁNÍ

Člověk v tísní, o.p.s. – Bílina

Břežánská 49/2

41831 Bílina

Tel.: 411 140 161

Člověk v tísní, o.p.s. – Liberec

Člověk v tísní , o.p.s.

regionální pobočka Liberec

Tel.: +420 739 320 445

Člověk v tísní, o.p.s. – Chomutov

17. listopadu 5461

430 04 Chomutov

Tel.: 411 140 170

Člověk v tísní, o.p.s. – Praha

Mahenova 494/3

Praha 5

Tel.: 222 350 890

Člověk v tísní, o.p.s. – Kladno

Fibichova 1935/12

272 01 Kladno

Tel.: 312 245 307

Člověk v tísní, o.p.s. – Olomouc

Litovelská 131/14,

779 00 Olomouc 9

Tel.: 581 010 130

Člověk v tísní, o.p.s. –

Libčice nad Vltavou

Dělnická 442

252 66 Libčice nad Vltavou

Tel.: 233 931 653

Člověk v tísní, o.p.s. – Sokolov

Nadražní 544

356 01 Sokolov

Tel.: 352 605 179

Člověk v tísní, o.p.s. –

Ústí nad Labem

Horova 6

400 01 Ústí nad Labem

Tel.: 475 500 639

➔ www.epolis.cz

➔ www.clovekvtisni.cz

➔ www.varianty.cz

➔ www.socialniprogramy.cz

PARTNERSKÉ ORGANIZACE:

Společnost TADY A TEĎ, o. p. s.

Mikulášské náměstí 17
326 00, Plzeň

Tel.: +420 377 240 034

Email: info@tadyated.org

→ <http://www.tadyated.org>

Dobrovolnické centrum, o.s.

Prokopa Diviše 1605/5
400 01 Ústí nad Labem

Tel.: + 420 475 21 66 84

E-mail: dcul@seznam.cz, dcul@dcul.cz

→ <http://www.dcul.cz>

PONTON, občanské sdružení

Podmostní 1
301 12 Plzeň

Tel.: 377 220 557

E-mail: info@ponton.cz

→ <http://www.ponton.cz>

ČSOB finančně podporuje činnost společnosti Člověk v tísni a zajišťuje pro ni veškeré bankovní služby.

➔ POUŽITÁ LITERATURA A ZDROJE

- ➔ HIRT, T. (ed.), JAKOUBEK, M. (ed.). „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2006. ISBN 80-86898-76-8
- ➔ HIRT, T. (ed.), JAKOUBEK, M. (ed.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2005. ISBN 80-86898-22-9
- ➔ JAKOUBEK, M. (ed.), HIRT, T. (ed.). *Romové: Kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2004. ISBN 80-86473-83-X
- ➔ JAKOUBEK, M. *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub, 2005. ISBN 80-86140-21-0
- ➔ JÁRA, M. (ed.). *Sociální diskriminace pod lupou. Metodika identifikace diskriminačního jednání a doprovodných negativních jevů v bydlení a zaměstnávání*. Praha: Otevřená společnost, o.p.s., 2006. ISBN 80-903331-7-6
- ➔ MORAVEC, Š. *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*. [on-line] ePOLIS, 2006 [cit.3.9.2006] Dostupné na www: <http://www.epolis.cz/download/pdf/materials_67_1.pdf>
- ➔ MORVAYOVÁ, P. Sociální vyloučení jako prekoncept a determinanta ve vzdělávání. In: *Škola, žák a učitel v multikulturním prostředí*. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta UJEP, 2006, s. 42-55. ISBN 80-7044-851-2.
- ➔ RANGLOVÁ, K. Dobrovolnictví jako nástroj odstranění sociálního vyloučení v Ústí nad Labem. In: Brtnová Čepičková, I. (ed.). *Škola, žák a učitel v multikulturním prostředí*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2006, s. 157-159. ISBN 80-7044-851-2
- ➔ SIROVÁTKA, T. (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: FSS MU, 2004. ISBN 80-210-3455-6
- ➔ SVOBODA, Z., HRUBÝ, M., KVÍZOVÁ, H. Jeden kamarád – jeden potencionální nepřítel. Reflexe analýzy postojů žáků směrem k osobám pocházejícím z odlišného sociokulturního prostředí. In: Brtnová Čepičková, I. (ed.). *Škola, žák a učitel v multikulturním prostředí*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2006, s. 164-174. ISBN 80-7044-851-2.
- ➔ SVOBODA, Z., PYŠNÁ, J. Komplexní pojetí sociálních služeb jako efektivní intervenční model v sociálně vyloučených lokalitách. In: KOL. AUT. *Multidisciplinární přístupy pomáhajících profesí*. Ústí nad Labem: Univerzita J.E.Purkyně, 2007, s. 166–177. ISBN 978-80-7044-858-8
- ➔ ŠIMÁČEK, M. *POLIS – projekt komplexního sociálního poradenství a služeb pro města v České republice* [on-line] ePOLIS, 2006 [cit.27.10.2006] Dostupné na www: <http://www.epolis.cz/download/pdf/materials_71_1.pdf>
- ➔ VÍŠEK, P., KEPKOVÁ, M. Romové v systémech sociální ochrany, zdroje sociální distance. In: KOL. AUT. *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, 1999. ISBN 80-902260-7-8
- ➔ TOŠNER, J., SOZANSKÁ, O. *Dobrovolníci a metodika práce s nimi v organizacích*. Praha: Portál, 2006, 152 s. ISBN 80-7367-178-6